

LITTERATUR

DEN SVENSKA FATTIGDOMENS BETYDELSE UNDER 1700-TALET¹

Carl Jonas Love Almquist framhöll 1838 i »Svenska fattigdomens betydelse», att fattigdomen var svenskens främsta kännetecken och tillade förklarande: »att vara fattig betyder att vara hänvisad på sig själv». Den vetenskapliga verifieringen av att detta var svenskarnas lott från frihetstiden fram till Karl Johanstiden (1721—1815) lämnar den senast utkomna delen av *Eli F. Heckschers* monumentala »Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa» (II: 1—2, Sthlm 1949). Där framträder med plastisk åskådlighet ett ännu primitivt samhälle, vars väl och ve var beroende av skördarnas växlingar i den grad, att en felslagen skörd regelbundet följdes av nöd och död för tusenden av människor. Självhushållningen dominerade. Utom jordbruket betydde skogs- och bergsbruket mest. Skogens stora betydelse sammanhänge främst med dess mångsidiga användning i självhushållets tjänst — den var fattigmans tröja —; i därefter med dess roll för bergsbruket och slutligen men först i tredje hand för de egentliga trävaruindustrierna. Bland de sistnämnda konkurrerade tjärhanteringen med sågverken om första platsen. Tjärproduktionen var till stor del förlagd till Finland, men exporten gick främst över Stockholm. Sågverksindustrien betydde litet icke blott efter nutida mått utan även i dåtidens näringsliv, och dess lokalisering var en helt annan än i våra dagar; Norrlands millioner slumrade ännu i det närmaste ostörda. En viktig teknisk nyhet var de finbladiga sågarnas inträde från 1730-talet, och i sin företagskaraktär, sitt krav på »förlag» och organisation, företedde näringen drag, som pekade fram mot modernare förhållanden. Bergsbrukets, närmast järnhanteringsens, utveckling hämmades av en från 1740-talet målmedvetet bedriven och för en gångs skull också effektivt genomförd produktionsbegränsning i det dubbla syftet att dels hushålla med virkestillgångarna, dels utnyttja Sveriges starka ställning på dåtidens viktigaste järnmarknad, den engelska, för utvinnande av monopolpriser. Detta lyckades också länge, och 1700-talet var en glänsande tid för den svenska brukshanteringen, som dessutom gynnades av de upprepade inflationerna. Brukspatronernas välstånd och sociala anseende stod i zenit, medan däremot bruksarbetarna fingo se sin levnadsstandard starkt nedpressad. Löneutvecklingen följde nämligen icke med levnadskostnadsstegringen; hur stor eftersläpningen var, kan knappast avgöras, då förhållandena vid olika

¹ Rec. av E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. D. II: 1—2, 894 sid. + anmärkningar om källor och litteratur, tabellbilaga, diagram och kartogram. Sthlm 1949.

Litteratur

bruk starkt varierade. Produktionsbegränsningen i Sverige medförde, att det ryska järnet vann en allt större sektor av den engelska marknaden, men detta var dock en mindre fara. Vårre var, att de engelska försöken att använda stenkol för framställning av smidbart järn lyckades i och med den s. k. puddelprocessen och ledde till en oerhörd ökning av den inhemska järnproduktionen. Följden blev, att den svenska järnhanteringen under 1800-talets två första decennier utsattes för den svåraste kris den kanske någonsin upplevat. Heckschers skildring av järnhanteringsöden, belysta både ur de svenska producenternas och den engelska marknadens synpunkt, måste vara av intresse lika väl för allmän som för svensk ekonomisk historia. Det är också den stora krisen för Sveriges anrikaste exportnäring, som bestämt Heckscher att förlägga den främre gränsen för sin framställning till år 1815.

Tidens mest omhuldade skötebarn var emellertid ingalunda bergsbruket utan de beryktade manufakturerna, bland vilka textil-, inte minst sidenmanufakturerna, dominerade. De infriade så långtifrån förhoppningarna, att de tvärtom aldrig lärde sig stå på egna ben och ha icke heller haft någon betydelse för den senare industriella utvecklingen utom möjligen för tobaksindustrien. Den stränga protektionism, som skulle skydda manufakturerna, var visserligen allt annat än effektiv — kusterna voro långa och smugglingen lönande — men den bör dock ha verkat prishöjande och stimulerade därför oavsiktligt hemslöjden. Den senares betydelse i folkhushållet värderar Heckscher högt. Ur den spirade också senare Sjuhäradsbygdens bomullsindustri, de småländska möbelindustrierna m. m. Även hantverkets, både stads- och det mindre kända lantverkets, betydelse var långt större än de mångomtalade manufakturernas. Av övriga näringar förtjänar nästan endast handel och sjöfart samt det stora sillfisket på Västkusten under periodens senare hälft att nämnas. Under ett par årtionden intill sekelskiftet 1800 trängde fiskets produkter, sill och tran, fram till andra platsen i exportstatistiken, efter bergsbrukets men före skogens alster. Men den nästan hektiska blomstringen för fiskelägesbygden och göteborgsgrosshandlarna försvann nästan lika plötsligt, som den kommit, när sillen behagade utebliva. Den ännu i stort sett obrutna självhushållningen återspeglas också klart i importen. Spannmålen vägde där tyngst utan att annat än möjligen för en kort tid på 1780-talet medföra något mera betydande tillskott till folkhushållet. Utrikeshandeln låg i händerna på de stora grosshandelshusen i Stockholm och Göteborg, som i hög grad hade karaktär av familjeföretag, men inom inrikeshandeln, som här för första gången klarläggs, spelade lantmarknader och gårdfarihandlare en huvudroll vid sidan av städerna.

Sin framställning har Heckscher disponerat i tre huvudavsnitt: svenska folket, svenska folkets näringskällor och svenska folkets ekonomiska tänkesätt samt gett verket underrubriken »Det moderna Sveriges grundläggning». Själva näringslivets struktur har knappast gett anledning till benämningen. Det positiva nya, som trevande sökte sig fram, föll främst inom jordbruket — därom mera nedan — medan för bergsbrukets del de gamla grundvalarna blott hade underminerats.

Karakteristiken av epoken har i stället sin utgångspunkt i den förändring av människornas tänkesätt, som bär upplysningens signum och förklarar, varför de för oss verka mycket modernare än äldre epokers. Moderniteten yttrade sig också i en frejdig lust att ställa samhällsproblemen under debatt och särskilt från 1700-talets mitt att insamla uppgifter, både beskrivande och kvantitativa, om allt såväl stort som smått av någonsomhelst eventuell ekonomisk nytta. Till tidens andliga karakteristik hörde också, att människorna vågade sig in i diskussioner på områden, som numera är inmutade av specialvetenskaperna, t. ex. nationalekonomi. Med Anders Chydenius, komministern från Gamla Karleby i Österbotten, framträdde därvid en naturbegåvning, vars skrifter ännu förmå fångsla och värma. Avsnittet om svenska folkets ekonomiska tänkesätt liksom det närmast föregående kapitlet om penningväsendet höra till verkets allra förnämsta och illustrera även Heckschers tes, att ekonomisk historia blott kan skrivas fulländat av en historiker som samtidigt är driven nationalekonom.

Det är knappast för mycket sagt, att de största förändringarna under epoken icke voro av ekonomisk utan av social natur, även om naturligtvis ett ständigt växelspel förekom och de sociala förändringarna icke kunna förstås annat än mot sin ekonomiska bakgrund. Befolkningsutvecklingen företedde även vissa moderna drag, särskilt beträffande folkökningen, som synes ha varit långt större än tidigare visserligen mycket ofullständigt kända perioders, om också betydligt mindre än det senare 1800-talets. Förlusterna genom det stora nordiska kriget hade också gett den svenska staten en befolkning mera homogen än flertalet europeiska länders, och förbindelsen med Finland avklippes vid en tidpunkt, innan en finsk nationalitetsrörelse i modern mening ännu hade framträtt. Det starka utländska inslaget under 1600-talet inom näringsliv och förvaltning assimilerades under följande århundrade nästan helt, och nytillskotten voro ganska begränsade; viktigast voro en del engelska och skotska storköpmän i Göteborg och pommerska i Stockholm samt den judiska invandringen under Gustav III. De starkaste sociala förskjutningarna sammanhängde emellertid med den stora folkökningen. Under tiden 1720—1815 ökades det nuvarande Sveriges befolkning med drygt 1 miljon eller med över 70 % från ungefär 1½ till 2½ miljon. Men ökningen fördelade sig ingalunda likformigt över hela landet. Den var starkast i Norrland, därefter i Syd- och Västsverige, medan Svearikets gamla kärnbygder, Mälardalarna, Östergötland och Dalarna sackade efter. I jämförelse med grannländerna intog den svenska befolkningsutvecklingen en mellanställning. Starkast var ökningen i Finland, svagast i Danmark. Det enorma födelseöverskottet i Finland, mer än dubbelt så högt som Sveriges, berodde på en mycket hög nativitet och jämförelsevis låg dödlighet. Heckscher tolkar förloppet så, att utkomstmöjligheterna i Finland voro bättre än i de övriga nordiska länderna, särskilt som åderlåtningen under det stora nordiska kriget där hade varit exceptionellt stark. Därtill knyter han reflexionen: »Också om de av en senare tids historiker ofta upprepade påståendena om huvudländernas försummelse av den politiskt mindre självstän-

Litteratur

diga partnern varit riktiga — vilket jag lämnar därhän — så kan man sålunda finna att skadan därav för folkförsörjningens utveckling åtminstone ej kan ha varit stor.» I själva verket kan det nog knappast förnekas, att den svenska agrarpolitiken under 1700-talet ställde Finland i centrum och i jämförelse därmed försummade moderlandet, men veterligen finns det ännu icke någon modern vetenskaplig bearbetning, som visar storskiftets och avvitringsens omfattning och inflytande på näringslivet och den inre kolonisationen i Finland och det är därför omöjligt att säga, i vad mån statsåtgärderna underlättat befolkningsökningen. Påfallande är emellertid, att storskiftet tog sin början i Finland, att det där bedrevs mera energiskt än åtminstone på de flesta håll i Sverige och att det där var förenat med utflyttning ur byalagen, vilket i Sverige först synes ha blivit fallet, då enskiftet och laga skiftet genomfördes. Känt är ju däremot, att särskilt avvitringen framkallade ovilja mot Gustav III inom vissa adelskretsar och spelade en viss roll för de separatistiska tendenserna — en parallell förefinns onekligen mellan reduktionens inverkan i Balticum och avvitringsens i Finland. En intressant fråga i detta sammanhang är också, i vad mån storskiftet i Finland kan ha bidragit att bryta väg för enskiftesförfattningarna i Sverige. Att de avgörande impulserna kommit från Skåne är ju obestriddigt, men det är icke helt utslutet att erfarenheterna från Finland i någon mån medverkat till att undergräva motståndet mot den radikala reformåtgärden. Utan tvekan hade omsorgen om Finland också ett försvarspolitiskt syfte. De från finländskt, särskilt finskt nationellt håll riktade förebråelserna mot Sverige att ha försummat Finland ha haft sin stämmningsgrund i den nationella självhävdelserna mot svenskheten och Sverige eller funnit näring i att det svenska försvaret mot öster brustit. Ytterst syftade ju dock även ett så lätt sinnigt börjat krig som hattarnas 1742—43 att förbättra den strategiska positionen mot öster — detta sagt utan något omdöme om den svenska försvarspolitikens realism eller ändamålsenlighet. Det är möjligt, att Heckscher något för gynnsamt bedömt det ekonomiska läget i Finland — professor Hugo E. Pipping har i *Ekonomisk tidskrift* 1950 på vissa punkter framfört en till synes väl motiverad kritik — men i stort sett måste det vara svårt att komma ifrån hans slutsatser och omdöme.

Det följer av vad som redan sagts om näringslivet, att de svenska städerna endast kunde suga upp en liten del av den stora folkökningen. Enligt en av arkivarien Daniel Almqvist i *Historisk tidskrift* 1949 publicerad källa uppgick städernas totala folkmängd år 1747 till omkring 170 000, och därmed stämmer ganska väl den av Heckscher för år 1760 beräknade siffran 180 000. Ännu år 1800 hade hela stadsfolkmängden ej stigit mer än till omkring 230 000 och uppgick under hela perioden till ej fullt 10 % av totalfolkmängden. Den enda betydande staden var fortfarande Stockholm, som företedde en ganska rask utveckling på 1740- och 1750-talen men därefter för lång tid stagnerade; Heckscher vill sätta kulminationen till 1757, recensenten (med närmare motivering i en uppsats i *festskriften* till Nils Ahnlund) till 1763. Huvudstadens stagnation innebar, att den gick relativt tillbaka i för-

hållande till landsortsstäderna, särskilt Göteborg, och deras om också mycket blygsamma frammarsch var också en tendens, som pekade framåt. Ur en synpunkt sett kan det utvecklade stadsväsendet sägas ha varit en lycka för landet, emedan dåtidens storstäder på grund av den undermåliga hygienien visade en enorm dödlighet. Stockholm synes därvid rentav ha gått i täten. Då Heckscher ivrar för ett närmare utforskande av huvudstadens historia vill man gärna följa honom. Nya möjligheter ha också de sista årtiondena skapats genom tillkomsten av Stockholms stadsarkiv, som ställt ett ordnat källmaterial till förfogande, medan publicering av avhandlingar har underlättats genom en skriftserie, utgiven av stadskollegiets handboks-kommitté. Däremot saknar Stockholm ännu en egen historisk tidskrift; Samfundet S:t Eriks årsskrift kan icke ersätta en sådan. Den ägnar sig nästan uteslutande åt stadsbildens förändringar, nästan icke alls åt samhällslivets.

Problemet att täcka det svenska folkets livsmedelsbehov föll i huvudsak på jordbruk, boskapsskötsel och fiske. Heckscher har också ägnat ett av de längsta kapitlen åt dessa näringar. Svårigheten att här komma verkligheten in på livet äro alldeles ovanligt stora, emedan ingen som helst i någon mån tillförlitlig jordbruksstatistik finns före 1860-talet. Heckschers metod att komma fram till kvantitativa uppgifter om produktion och konsumtion med hjälp av handelsstatistiken, befolkningsstatistiken och arbetarnas individuella konsumtion enligt herrgårdarnas utspisningsstater är väl den enda framkomliga men måste ändå alltid kvarlämna en rätt stark känsla av osäkerhet. Frågan gäller närmast utspisningsstaternas representativitet å ena sidan ifråga om kvantiteter dels för bygder som lågo utanför herrgårdsbyggelsen dels för småbönder och jordbrukets underklasser (torpare, backstugusittare, inhyses-hjon m. fl.) å andra sidan ifråga om födans sammansättning. Beträffande riktigheten av den konsumerade spannmålskvantiteten, 4 tunnor (omkring 450 kg) per fullvuxen arbetare, dvs. närmare 1 1/4 kg om dagen, kan icke någon tvekan råda, i vad det gäller brukens och herrgårdarnas arbetare. Däremot måste man — som Bertil Boëthius framhållit i en utförlig recension av Heckschers arbete i *Historisk tidskrift* 1951 — räkna med en avsevärt lägre konsumtion bland folkets breda lager. Boëthius stödjer sig närmast på professor David Hannerbergs beräkningar och det kamerala materialet. Det avgörande beviset lämnas av uppgörelserna mellan allmogen och dess knektar vid övergången från utskrivningssystemet till indelningsverket på 1680-talet, vartill recensenten i annat sammanhang skall återkomma. De visa på en spannmålskonsumtion föga mer än hälften av bruksarbetarnas, utan att den animaliska konsumtionen av smör, kött och fläsk trots detta har varit större än de senares. Sannolikt steg även allmogens spannmålskonsumtion något under 1700-talet. Totalskörden måste i varje fall ha hållit ungefär jämna steg med folkökningen och sålunda ha stigit med c:a 70 %, och då man icke har skäl att räkna med ökad arealavkastning, är detta också ett ungefärligt mått på nyodlingarnas storlek.

Osäkra förefalla slutsatserna om konsumtionen av övriga livsme-

Litteratur

del. Intressanta i och för sig äro utspisningsstaternas vittnesbörd om en fortgående nedgång av konsumtionen av animaliska livsmedel både absolut och i förhållande till de vegetabiliska alltsedan 1500-talet, från 1/3 av det hela ned till mindre än 1/10. En del av förklaringen är tydligen de omfattande nyodlingarna, som i stor utsträckning förvandlade ängar och betesmarker till åkerjord. Det är också möjligt, att kreatursstocken icke minskats i proportion till foderminskningen, att dess föda med andra ord kvalitativt ytterligare försämrats genom att hö i allt större utsträckning ersatts med halm och nödfoder av skilda slag från hästgödsel till granris. Att bristsjukdomar, såsom skravelsjuka, voro allmänt gängse bland kreaturen är uppenbart, och flera uppgifter om fortgående minskning av kreaturens storlek skulle kunna tolkas bl. a. som vitaminbrist; provitaminet karotin, som omvandlas till A-vitamin, tillväxtvitaminet, finns i hö, däremot icke i halm. Men det verkar alldeles otroligt, att nyodlingarna på ett stort skånegods som Skarhult skulle ha framkallat så kraftiga växlingar, som Heckscher meddelar, och detsamma gäller Rydboholm (II: 1, s. 224 ff). Vad som här återspeglas, är i stället följderna av den boskapspest och de svåra epizootier, som under 1740—80-talet hemsökte icke blott Sverige utan även och i ännu högre grad Mellan- och Väst-europa. Det var dessa förhärjande farsorter, som gävo anledning till det moderna veterinärväsendets tillkomst. Pionjärer voro fransmännen Bourgelat och Lafosse. 1762 öppnade den förre den första veterinärskolan i Europa i Lyon, och redan följande år befunno sig bland hans elever tre svenskar och tre danskar, bl. a. grundläggarna av de båda ländernas veterinärvetenskap, Peter Hernquist och Peter Christian Abildgaard. Initiativet till svenskarnas utsändande utgick från Linné.

Boskapspesten bröt 1745 härjande in över de danska öarna och Skåne och varade i första omgången till 1752. Den återkom senare med vissa intervall. Den var dock ingalunda begränsad till Skåne utan spred sig redan på 1740- och 50-talen ända upp till Öster- och Västergötland. 1761—64 hemsökte en svår epizooti Uppland, Västmanland och Gästrikland. Först mot bakgrund av boskapssjukdomarna bli räkenskapernas siffror över kreatursbestånd, mjölk-, smör- och köttproduktion förklarliga: på Skarhult den plötsliga nedgången av kreatursantalet på 1740-talet med starka fluktuationer de följande årtiondena, smörproduktionens frånvaro under hela 18 år osv. liksom den starka skördeökningen från 1739/44 till 1749/54 med 143 % (s. 193). Det är tydligt, att ängsmarken lagts under plogen, sedan kreatursbesättningen sopats bort. Det är också mycket upplysande, att förändringen först på 1760-talet och betydligt svagare gjorde sig gällande vid Rydboholm. Epizootierna voro en svår nationalolycka, som drabbade det svenska folkhushållet. Resultatet blev att tendensen till uppodling av ängsmarkerna ytterligare måste ha förstärkts och försörjningen med animaliska livsmedel ha försämrats. Hela företeelsens karaktär av en långvarig men dock övergående naturkatastrof gör Heckschers slutsats, »att kreatursantalet sannolikt steg ganska avsevärt i början av det nya århundradet» mycket trolig, och den kan även styrkas med

andra källor. De anmärkta förhållandena rubba icke utspisningsstaternas eller gårdsräkenskapernas källvärde för de gods och trakter de avse men däremot deras värde som måttstock för konsumtionen av animaliska livsmedel i riket som helhet. Anmärkningsvärt är, att Heckscher gör gällande en kvantitativ och även kvalitativ nedgång för boskapsstocken relativt sett men trots detta anser, att mjölkkonsumtionen betydligt skall ha tilltagit (s. 178 f). Detta verkar icke övertygande. Mjölkhushållningen var en hörnpelare i det primitiva jordbruket, och kreaturens livsmedelsförsörjning ett av jordbrukets mest brännande problem. Den kritiska tiden för kreaturen kom på våren, bondens största svårigheter på sensommaren före den nya skörden. Kunde bonden hålla liv i sina kor över våren, hjälpte dessa till att rädda honom fram till hösten. Det må vara, att 1600-talets utspisningsstater icke redovisa någon konsumtion av mjölk, men att sådan förekom och var av betydande storlek, framgår klart t. ex. av fogderäkenskaperna för de riksrådet Johan Gabriel Stenbock tillhöriga godsen Sjö, Åkeshov och Penningby. I Stenbocks egna kulturhistoriskt ytterst intressanta s. k. dagssedlar, den äldsta från år 1677, redovisas måltid för måltid och dag för dag de utspisade matvarorna både vid hans eget bord i Stockholm och vid hans tjänstefolks. Där visar det sig, att mjölken för »folket» rentav spelade en större roll än ölet. Vid en måltid varje dag under hela året — någon gång vid dagens båda mål — serverades mjölk, i regel ett stop (1,3 l) per måltid och person. I äldre tid spelade också getmjölken en mycket stor roll. Åskådligt framträder detta i Messenius skådespel *Disa* (1611). Betecknande är också, att när boskapspesten hade gått fram över Sydsverige, erhöll allmogen vid riksdagen 1752 rätt att hålla getter. Det är också möjligt, att den bristande överensstämmelse Heckscher i många fall funnit mellan skördeomdömena och mortaliteten till en del kan förklaras av höskördens växlingar i förhållande till spannmålsskörden. Skördeomdömenas värde för bedömning av mortaliteten komplicerades ytterligare, när potatisen mot periodens slut började spela en roll i allmogekosten.

Genom ett samspel av olika faktorer har troligen en nedgång i konsumtionen av animaliska livsmedel ägt rum under 1700-talet, i varje fall i flera av rikets centralbygder. Hur tillfredsställdes då det fysiologiska behovet av fett och äggviteämnen? Heckscher har av utspisningsstaterna funnit, att fiskkonsumtionen så långtifrån att stiga i stället sjönk minst lika mycket som kött- och fläskkonsumtionen, dvs. ned till 1/4 av 1500-talets. Förklaringen till den avtagande fiskkonsumtionen finner han i en förskjutning, som fortsatt ända ned till vår egen tid, bort från den katolska tidens levnadsvanor, »en förskjutning med utgångspunkt på konsumtionssidan». Då man genomgår källmaterialet från 1700-talets slut till 1800-talets mitt möter man en nästan unison klagokör över avtagande tillgång på fisk både vid havskusten och i insjöarna. Olika hypoteser att förklara fenomenet framföras: alltför finmaskiga redskap, som även utrotade fiskynglet, fiske under lek-tiden, landhöjningen, som grundade upp fiskens lekplatser och längre fram också ångbåtarnas buller. Detta stämmer med Heckschers tes

om minskad konsumtion, även om förklaringen mera läggs på produktionsidan. Frågan har senast diskuterats av professor Gerd Enequist i en recension i *Ymer* 1949 av docenten Bertil Hedenstiernas avhandling om Stockholms skärgård. Man kunde emellertid ha väntat sig, att det stora sillfisket under 1700-talets senare hälft hade löst tillförselfrågan. Heckscher anser emellertid, att sillen i huvudsak stannade vid Västkusten. När sill t. ex. utspisades vid tre gårdar i Kalmar län omkring sekelskiftet gällde det östersjösill snarare än bohussill, då ingen ändring inträffade efter bohusfiskets slut. »Hela företeelsens strängt lokala begränsning förefaller alltså avgjort sannolik; förmodligen var exporten mera lönande än avsättningen landvägen.» Ståndpunkten är förklarlig, ty i den stora litteratur om det bohuslänska sillfisket, som förelåg, då han utarbetade sin framställning, finns veterligen praktiskt taget intet nämnt om inhemsk konsumtion av bohussill utanför Bohuslän. Inga spår, som tyda på sådan finnas givetvis i handelsstatistiken eller tolagsjournalerna. Heckschers bevisföring är emellertid icke övertygande. Även här gäller frågan bl. a. utspisningsstaternas representativitet.

Heckscher meddelar (s. 287), att fiskvarorna, främst sill, på 1740-talet och överhuvudtaget före den stora sillfiskeperioden utgjorde en av de viktigaste importgrupperna, i värde motsvarande mer än 8 % av totalimporten, vidare (s. 291) att exporten enbart av sill under fiskets högsta blomstringstid 1781/1800 var fem till åtta gånger så stor som den tidigare importen, när den var som högst 1741/55 och slutligen (s. 292), — efter av anmälaren lämnade uppgifter — att den inhemska avsättningen under den starkaste sillfiskeperioden växlade mellan 1/3 och 1/4 av den totala avsättningen. Den var med andra ord ungefär hälften så stor som exporten eller 2 1/2—4 gånger så stor som importen 1741/55, motsvarande 20—30 % av importvärdet för dessa år. Enligt Heckschers tabell (s. 292) uppskattades konsumtionen i Bohuslän till 10 à 20 % av hela den inrikes avsättningen. Bohuslän hade år 1800 omkring 5 % av Sveriges befolkning. Utgår man från den högre konsumtionsprocenten skulle 20 % av det svenska folket ha kunnat hålla samma konsumtionsnivå enbart ifråga om bohussill (oavsett övrig fisk) som bohusläningarna. Även om exporten var mera lönande sjö- än landsvägen, bör det ha varit lika lätt för fartygen att angöra Kalmar eller Stockholm som Danzig eller Petersburg. Sill är icke heller någon tung eller skrymmande vara. Den var t. ex. lämplig att sända i retur till den värmländska bruksbygden. På Persmässomarknaden i Karlstad tillhandahölls bl. a. »sill, salt och saltsjöfisk från Göteborg och Uddevalla» (Heckscher, s. 723) och smålandsbönderna, som med sina oxdrifter ofta togo vägen till Göteborg, kunde lätt föra med sig hem en eller annan tunna sill, om de icke föredrogo att överlämna detta till allmogen i Sjuhäradsbygden, som tjänstgjorde som ett slags transportarbetare för göteborgarna. Efter det starka bakslaget för sillfisket kommo i landshövdingeberättelserna 1805/06, som Heckscher uppger, att han icke haft tillfälle att utnyttja, flera belysande uppgifter om sillkonsumtionen. Landshövdingen i Kronobergs län meddelade: förr levde allmogen mycket på inköpt salt sill, »men den oerhörda dyrkan

på denna för fattigt folk så födande vara» tvingade den att i stället försöka ersätta sillen med insjöfisk, som därför i längden måste minskas. Från Kalmar län hette det: »Även lantmannen konsumerar i allmänhet nu mera kött än vanligt, sedan Göteborgssillen icke finnes eller är så dyr, att ingen mäktar henne lösa. Härav följer, att fullkomliga oxar bliva allt mer och mer sällsynta.» Längre fram återkom landshövdingen på nytt till lantmännens allmänna klagan över att sillen hade försvunnit. Slutligen framhöll landshövdingen i Södermanlands län, att den brist på sill, som några år drabbat landet, hade orsakat, att priset på både denna nödvändighetsvara och även på strömming, »som därigenom blivit mera begärlig och efterfrågad», ansenligen hade stigit. Den av Heckscher meddelade mot 1700-talets slut starkt ökade sillkonsumtionen vid Gimo bruk (s. 459) bör även ses i detta sammanhang. I Gimo hade även boskapssjukan gått fram på 1760-talet, vilket kan förklara köttkonsumtionens nedgång och sillkonsumtionens uppgång. Det står sålunda utom tvivel, att västkustsillen i slutet av 1700-talet spelade en viktig roll i livsmedelsförsörjningen, viktig kanske mindre på grund av sin kvantitet än därför att försörjningen av fett och för människan fullvärdiga äggviteämnen var så knapp. Så långt måste nämligen utspisningsstaterna äga vitsord. Sillen, icke vilken fisk som helst, kunde åtminstone delvis kompensera den minskade tillgången på animaliska livsmedel samtidigt som den kan ha verkat pristryckande på dessa — uppgiften från Kalmar län är härvid av särskilt intresse. Då västkustsillen tog slut, kunde man på sina håll som i Kalmar län till en del ersätta den med sill från den egna skärgården, med blekingesill eller norsk sill. Sätillvida har Heckscher rätt, som den bästa sillen torde ha gått till export; den skulle vara packad i ek- eller boktunnor, medan de svenska bönderna fingo hålla till godo med sill i tunnor av gran eller furu.

Om man nu medger, att konsumtionen av animaliska livsmedel jämte fisk för folket som helhet minskades under 1700-talet, hur skall detta värdesättas ur näringsfysiologisk synpunkt? Heckscher är påfallande försiktig, alltför försiktig, synes det (s. 231). Även om fysiologerna kunna ha skilda åsikter om den animaliska och vegetabiliska födas inbördes företräden, torde ingen näringsfysiolog bestrida, att människokroppen behöver ett visst minimum av äggviteämnen, kolhydrater, fett, mineralämnen och vitaminer. 1700-talsdieten visade framförallt brister ifråga om de tre sistnämnda, och en minskning av deras andel måste därför avgjort betecknas som en standardsänkning. Däremot vägde det föga, om spannmålskonsumtionen något ökades. Slutsatsen skulle alltså bli, att 1700-talets stora folkökning endast blev möjlig genom att livsmedelsstandarden för stora befolkningsgrupper pressades ned. Härigenom förklaras kanske också till en del, att folkökningen var mycket starkare i skogsbygderna än i de ensidigt spannmålsproducerande slättbygderna. Men underlaget för en sådan slutsats är — det måste betonas — ingalunda orubbligt; de lokala variationerna voro betydande.

I en läsvärd liten uppsats i aprilhäftet 1950 av tidskriften *Agricultural History* har E. Parmalee Prentice behandlat engelsmännens föda

Litteratur

i äldre tid och därvid anlagt synpunkter som i mycket sammanfalla med Heckschers men även med de här framförda. Prentice betonar starkt den gamla spannmålsdietens brister. Någon av de livsviktiga beståndsdelarna saknades kanske aldrig helt, men det fanns heller aldrig tillräckligt av dem. Särskilt var fettbristen stor och andra grönsaker än kål förekommo knappast. Sambandet mellan den ensidiga bröddieten och de ständiga magbesvären, som man förgäves sökte bota genom örter, brunnsdrickning och mediciner, liksom med det tidiga åldrandet, särskilt väl bestyrkt för kvinnornas del, belyses utförligt med en rad citat ur den engelska litteraturen. En radikal vändning till det bättre inträdde först med cirkulationsbruket, klöverodlingen och den rationella kreatursavelns genombrott. Icke blott födans kalorivärde utan även dess sammansättning måste ha inverkat både på arbetseffektivitet och olika demografiska förhållanden, icke minst dödligheten. Det förefaller t. ex. svårt att säga, hur man skall förklara den oerhört höga barnadödligheten i äldre tid. Heckscher har visat, att spädbarnsdödligheten varierade parallellt med den allmänna dödligheten, så att den t. ex. steg i missväxttider om också proportionsvis mindre, och därav slutit sig till att också dess allmänna höjd hade starkare samband med försörjningen än med de medicinska och hygieniska faktorerna. Om med försörjningen icke endast avses födans kalorivärde utan även dess allmänna fysiologiska näringsvärde måste slutsatsen anses sannolik. Spädbarnsdödligheten sammanhänge givetvis med mödrarnas allmänna hälsotillstånd, och detta kan icke ha främjats av en ensidig bröddiet. I många fall är det emellertid vanskligt att avgöra vilken roll den ena eller andra faktorn har spelat. Heckscher finner t. ex., att vaccinationen inte med bestämdhet kan sägas ha nedbragt dödligheten förrän på 1820-talet och då med hjälp av potäterna, dvs. den rikligare näringstillgången. Däremot skulle kunna invändas, att potäterna även verkade som medicin genom att tack vare C-vitaminen utrota skörbjuggen, dvs. förbättra det allmänna hälsotillståndet. Skillnaden i mortalitet mellan landsbygd och stad måste väl anses främst ha berott på hygieniska faktorer, och detta är ett starkt indicium för hygienens samband med den höga dödligheten även på landsbygden, där på många håll otroligt snuskiga förhållanden kunna konstateras. Men även dietfaktorer kunna ha spelat in, t. ex. större mjölkkonsumtion på landet än i staden och likaså mera sol, dvs. bl. a. D-vitaminer, av särskild vikt för det uppväxande släktet. Av intresse för bedömande av dödligheten vore också att närmare känna tidens sjukdomshistoria. En hel del sjukdomar, som vi nu betrakta som epidemiska, t. ex. tyfus och smittkoppor, voro dåför tiden endemiska och tjänstgjorde vid missväxter som dödens verktyg. Men det fanns ju även då sjukdomar av epidemisk karaktär, såsom pest och kolera, och i det speciella fallet, såsom i diskussionen mellan Heckscher å ena sidan och professor Jutikkala å den andra om befolkningsutvecklingen 1736—43, är det svårt att utan vidare avgöra, vilken roll sjukdomen kan ha spelat utan kännedom om dess epidemiska eller endemiska karaktär.

Heckschers syn på jordbruket och befolkningsutvecklingen ansluter

sig nära till Malthus. Den fattigare delen av allmogen levde ständigt vid svältgränsen och de svenska bönderna voro alltför fattiga att kunna importera spannmål vid dålig skörd; de hade då ingen annan utväg än att låta de yngsta och de äldsta eller de eljest svagaste dö. Svenskarnas lott var svår, men den delades nog av befolkningen i de flesta europeiska länder. De klimatiska förhållandena i stora delar av Europa äro så snarlika, att svårare missväxter ej sällan fingo ett vidsträckt utbredningsområde, varigenom prisen på den internationella spannmålsmarknaden pressades upp. Spannmålstillförseln var icke heller blott en fråga om köpkraft utan även om kommunikationer och organisation. Första kommunikationsväsendets revolutionering har knutit samman jordbruksområden i skilda zoner med vitt skilda klimat och gjort det möjligt för människan att undgå de värsta följderna av en hård natur, samtidigt som en mängd framsteg på olika jordbruksområden ha verkat i samma riktning.

Endast några få frågor i det stora kapitlet om jordbruket ha kunnat beröras. Klart skall dock sägas ifrån att de få punkter, där en avvikande mening kommer till synes, icke beröra framställningens huvudlinjer och huvudresultat. Bland jordbrukets förändringar tillmäter Heckscher dikningens framsteg med rätta en stor vikt. Den gjorde det möjligt att till åker och äng upptaga även bättre jord, som förut varit vattendränkt och ledde även till ökad avkastning på den redan odlade jorden. Något kunde kanske också ha sagts om dikningstekniken. Vaket följde man i Sverige med teknikens framsteg i England genom Elkington och Smith of Deanstone, varigenom det först blev möjligt att i större utsträckning övergå från ytdränering till grunddikning. Ingen mindre än Georg Adlersparre översatte (1803—04) en skrift om Elkingtons dikningsmetod till svenska och Närkes hushållningssällskap inkallade 1806 genom förmedling av den tidigare grosshandlaren i Göteborg Thomas Erskine, sedermera Earl of Kelly, en av Elkingtons lärjungar, den skotske agronomen George Stephens, till Sverige. Med hans verksamhet, som till större delen faller utanför den av Heckscher nu behandlade perioden, börjar ett nytt kapitel i dikningens historia. Stephens' förtjänster äro obestridliga, men otvivelaktigt ökades avsevärt riskerna för en sänkning av grundvattnet, som särskilt i en tid, då man ännu stod nästan helt främmande för konstgödsling, kunde leda till varaktig markförsämring. Landhöjningens betydelse för ängarnas degeneration genom sänkning av grundvattensnivån har senast framhållits av Boëthius med hänvisning till fil. lic. Märten Sjöbäcks och professor L. G. Romells forskning.

Prisförskjutningarna, särskilt den mycket starkare prisstegringen för spannmål än för animaliska livsmedel, måste, som Heckscher framhåller, starkt ha medverkat till åkerns utbredning på ängsmarkens bekostnad. Stora problemkomplex behandlas slutligen i avsnitten om skiftesverket och jordstyckningen samt jordbruksbefolkningens sociala ställning. Även här kommer en rikedom av nya resultat och synpunkter i dagen. Skiftesverket, särskilt enskiftet, innebar den säkerligen skarpaste brytning mellan gammalt och nytt som förekom under

Litteratur

perioden, och värderingen av dess sociala verkningar — särskilt byalagens sprängning — har varit omstridd ännu i våra dagar. Det skall icke förnekas, att byalagen i äldre tider spelade en viktig roll genom att underlätta möjligheten till samverkan mellan individerna och genom att inge den enskilde en känsla av ökad trygghet och trevnad, och detta i ökad grad ju primitivare samhällsförhållandena voro och ju osäkrare det allmänna rättstillståndet. Uttrycket »granne är grannes broder» återgav säkerligen en levande realitet. Men bysamhället var ett statiskt, i högsta grad orörligt samhälle, och som en följd av jordbruks- teknikens framsteg måste det därför förr eller senare brytas sönder. Det rådde troligen — särskilt kvantitativt sett — en mycket större social jämlikhet i det gamla samhället än i det nya. Den stora tillväxten av jordbrukets underklasser hade en av sina förutsättningar i skiftesverket, men alternativet till skiftet hade varit, att de icke alls hade överlevat. Man skall icke heller överdriva bysamhällets organisatoriska förtjänster. Det hade aldrig nått fram till en jordbrukskooperation utan endast till ett i vissa stycken kooperativt jordbruk. Jordbrukskooperationen tog först fart sedan skiftet gått fram över bygderna och skapat de ekonomiska och andliga förutsättningarna. 1800-talet fram till 1870-talet — den tid då enskiftet och laga skiftet i huvudsak slutfördes — kan minst av allt betecknas som en svaghetstid för den svenska bondeklassen. Docenten Sten Carlsson har i sin skrift »Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865» (1949) statistiskt klarlagt bondeståndets frammarsch, och Heckschers undersökning belyser ur ekonomiska synpunkter samma utvecklingsförlopp. Heckschers framställning av skiftesverket i dess olika aspekter måste också anses vara mycket väl avvägd. Trots att den engelska skiftesrörelsen, som var mycket gammal men först kulminerade 1760—1840, gick långt hårdare ut över landsbygdens befolkning än enskiftet och laga skiftet i Sverige, är helhetssynen hos moderna engelska agrarhistoriker som C. S. Orwin och J. A. Venn i mycket beslätad med Heckschers.

Vid skildringen av jordbrukets underklasser är Heckscher i tillfälle att på viktiga punkter korrigera Nils Wohllins resultat. Den mycket överklagade bristen på arbetskraft inom jordbruket förklaras, kanske dock väl ensidigt, utifrån dels tjänstehjonsstadgans avskräckande verkan, dels lönesättningens bundenhet vid legotaxorna. De av skördeväxlingarna framkallade svängningarna i efterfrågan och utbud av arbetskraft liksom de starka säsongmässiga variationerna i arbetskraftsbehovet ha fallit ur bilden men ha dock säkerligen även spelat en stor roll vid sidan av de andra faktorerna.

Om något är läsningen av Heckschers stora verk ägnat att stämma läsaren till ödmjukhet. Vilket arbete och vilken oerhörd tankemöda måste icke ha ägnats den stora uppgiften. De vida perspektiven och klara problemställningarna, den genomträngande analysen av sammanhangen och den överlägsna förmågan att i en stor syntes klart och åskådligt framställa resultaten av de vidsträckt och mångåriga forskningarna ge åt Heckschers verk dess höga resning och sällsynta lödighet. Fastän han själv framträder mycket litet annat än som vägledare genom djungeln utan låter fakta, inte minst kvantitativa be-

stämningar, tala sitt eget språk, kan man vara viss om att han icke så suveränt hade kunnat föra sitt verk till slut utan en varm kärlek till sin uppgift. Redan nu, innan den avslutande tredje delen föreligger, kan man om Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa använda borgmästaren C. C. Hallings uttryck om enskiftet i Skåne: storverket är fullbordat.

Gustaf Utterström.

DAGENS FRÅGOR

Stockholm 21 april 1951.

Bankodechargen i riksdagen. Frågan om riksbankens och riksgäldskontorets styrelse och förvaltning under föregående år kom starkt i skymundan under riksdagsdebatten om ansvarsfrihet för fullmäktige till följd av debattens utvidgning att omfatta hela den ekonomiska politiken. Detta beklagas förmodligen inte av dem, som förfäktat uppfattningen om riksbankens hjälplöshet inför den ekonomiska utvecklingen och de penningvårdande myndigheternas begränsade ansvar för penningvården. Men liksom det har sina risker för penningvärdet och mycket annat att skatter, löner och andra omkostnader övervältras, har det också sina risker, att ansvaret för kronan övervältras från myndigheterna till riksdagen och denna tar på sig detta, ty därifrån övervältras det på svenska folket och blir anonymt. Det rent tekniska ansvaret för att efterleva gällande lag och följa givna direktiv, åtminstone där de senare äro fullt tydliga bör dock läggas, där det hör hemma. Det kan inte hjälpas, att frågan om detta tekniska ansvar sköts i bakgrunden för ett politiskt ansvar på de styrande i allmänhet genom debattens förvandling till en ekonomisk diskussion.

Ändock är det ett par saker vid tillkomsten av bankoutskottets dechargeutlåtande, som äro så pass graverande, att de böra påtalas. Det är ett ovedersägligt faktum, att lagen om maximering av sedelutgivningen överträdades. Någon som helst svårighet att i affärsbankerna få upplåna 13 miljoner kronor i sedlar fanns inte. Inte desto mindre underlät riksbankens ledning detta. 1950 års bankoutskott uttalade vidare i sina direktiv till riksbanken, att en tillräckligt stram kreditpolitik borde föras i samband med övergången till fria avtalsrörelser på arbetsmarknaden. Den 1 december 1950 höjdes diskontot med en halv procent, men under sista kvartalet fick